

УДК 355.01(341.39+355.426)“1936/1940”

© **Надія СМОЛЯРЧУК**
© **Володимир ЯХНІВСЬКИЙ**

ВОЇНИ-КИЯНИ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ ЗА УЧАСТЮ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В 1936 – 1940 рр.

Розкривається героїзм і жертвність воїнів-киян, загиблих або зниклих безвісти у збройних конфліктах 1936 – 1940 рр. під час військових дій в Іспанії, на о. Хасан та на р. Халхін-Гол, у радянсько-фінляндській війні.

Дослідження проведено на основі джерел Документального фонду з обліку людських військових втрат України та матеріалів фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Ключові слова: кияни, військові втрати, Іспанія; радянсько-фінляндська війна, Хасан, Халхін-Гол.

У 2013 р. Україна відзначила 70-річчя визволення Києва від нацистсько-фашистських загарбників. У багатовіковій історії української столиці період Другої світової війни – лише миттєвість, проте вона, як краплина води, віддзеркалила все те, що становить суть духу людського, виявленого багато разів у героїчній і трагічній історії міста. Чергова «червона дата» традиційно тяжіла до урочистих феєрверків, глорифікованої ювілейної канви. Це пояснюється занадто дорогою ціною, що заплатили народи за перемогу в тотальній війні, яка не дає нам права забувати про знищений цвіт людства, а також ідеалізувати «священну війну», перетворюючи трагедію на культ. Тому важливим для нас є збагачення історичної пам'яті про війну прикладами жертвності полеглих (у тому числі киян) у передвоєнних збройних конфліктах та бойових діях початку Другої світової війни, що передували їй на території СРСР. Ця тематика – менш популярна, ніж події 1941 – 1945 рр., проте заслуговує глибокого вивчення, бо в ній – трагізм та героїзм кожного, хто віддав своє життя в офіційно мирний час. Своєрідною демографічною моделлю тих процесів є висвітлення ролі міста Києва та його мешканців через призму військових втрат у період до 22 червня 1941 р. Серед пласту джерел, що стосуються порушеної теми, можна виділити матеріали фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни

1941 – 1945 років», музейний Документальний фонд з обліку людських військових втрат у Великій Вітчизняній війні, створену на його основі Всеукраїнську електронну базу даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (далі ВБЗ м. Київ), а також друковані мартирологи та персональні електронні бази загиблих.

До категорії киян, з огляду на зазначену тему, ми зарахували осіб, які народилися в Києві, проживали на території міста до свого призову в ряди Червоної армії, були мобілізовані в ряди РСЧА районними військкоматами м. Києва; увагу фокусуємо не лише на факті загибелі мешканців міста, а й на ідеї – в ім'я чого це сталося; звертаємо увагу на те, що за кожною цифрою – людська доля, розгорнута сюжетна лінія, обірвана вибухом снаряда чи пострілом ворога.

Першим тестом на боєздатність Червоної армії став військовий конфлікт в *Іспанії* (1936 – 1939 рр.), яка стала міжнародною ареною зіткнення військових заколотників за сприяння ультраправих режимів з офіційною владою, яку підтримали десятки тисяч добровольців із 53 країн світу. З 000 добровольців направив і Радянський Союз, з яких 189 осіб загинули і зникли безвісти [6, 147]. Нині відомі імена понад 50 українців, загиблих в Іспанії [3, 25–32]. У травні 1989 р. на міському кладовищі Мадрида був відкритий пам'ятник полеглим воїнам. Серед 188 із них викарбувані й прізвища киян – О.М. Сударєва й С.К. Яшина. Їхні долі досить схожі. Обидва льотчики, лейтенанти, нагороджені орденами Червоного Прапора, загинули у повітряних боях: 24-річний Олександр Сударєв – 30 грудня 1937 р., а 22-річний Семен Яшин – 12 травня 1938 р. [3, 31–32].

Назавжди залишилися лежати в іспанській землі пілоти 56-ї винищувальної авіаційної бригади Київського особливого військового округу (далі КОВО), які становили основу льотної групи під командуванням двічі Героя Радянського Союзу льотчика-інструктора С.І. Грицевця. У червні 1938 р. 34 пілоти й 6 інструкторів прибули в Іспанію. Наприкінці вересня 1938 р. у строю залишилося лише 14 осіб: 11 зазнали поранень, інші – загинули. Серед них згадаємо лейтенанта Л.Д. Богуславчика (Богуславського), який здійснив 15 бойових вильотів, брав участь у 17 повітряних боях, загинув у районі Аско; лейтенанта Г.С. Венгерського, котрий провів 13 бойових вильотів, брав участь у 3 повітряних боях, розбився в горах; старшину В.Ф. Воробйова, який звершив 12 бойових вильотів, брав участь у 7 повітряних боях, загинув над річкою Ебро; лейтенанта В.В. Зюзіна, який здійснив 47 бойових вильотів, брав участь у 21 повітряному бою, був збитий у районі Ебро; капітана І.Г. Шугурова, на рахунку якого 6 бойових вильотів, розбився в горах; лейтенанта І.Г. Шаулова, який провів 13 бойових вильотів, брав участь у 6 повітряних боях, загинув у районі Ебро; капітана В.Ф. Якушина, командира 2-ї винищувальної авіаескадрильї, який здійснив 4 бойових вильоти, брав участь у 2 повітряних боях, загинув у районі Алькубласа; старшого лейтенанта В.В. Старкова, командира ланки, який звершив 51 бойовий виліт, брав участь у 34 повітряних боях, загинув від зіткнення з радянським винищувачем у районі річки Ебро (це була остання втрата радянських авіаторів) [1, 4].

Льотчики 56-ї винищувальної авіабригади КОВО отримали в Іспанії колосальний бойовий досвід. Деякі з них пізніше стали Героями Радянського Союзу, воювали до

завершення Великої Вітчизняної війни, проте були й такі, кому доля не подарувала шансу повернутися додому живим: капітан І.Й. Какутич в Іспанії здійснив 8 бойових вильотів, брав участь у 2 повітряних боях, але загинув у березні 1940 р. в авіакатастрофі на Карельському перешийку; капітан В.Д. Андреев в Іспанії провів 40 бойових вильотів, брав участь у 8 повітряних боях, учасник радянсько-фінляндської війни, загинув 12 грудня 1941 р. в боях під Новгородом; підполковник Л.І. Сорокін, кавалер орденів Леніна і Червоного Прапора за бої в Іспанії, загинув 12 червня 1942 р. в Ростовській області; лейтенант С.Л. Максименков в Іспанії був збитий ворожим винищувачем, врятувався, приземлився на парашуті, 5 червня 1942 р. під Новгородом був знову збитий, але цього разу купол парашута не розкрився; капітан М.О. Горяїнов в Іспанії здійснив 31 бойовий виліт, брав участь в 24 повітряних боях, 27 березня 1944 р. вилетів на «вільне полювання» над Ковелем Волинської області, звідки не повернувся [4].

Із воєнними подіями в Іспанії пов'язане ім'я ще одного киянина – відомого радянського публіциста, журналіста та письменника – Михайла Юхимовича Кольцова (справжнє прізвище – Фрідлянд). У 1936 р. він був направлений до Іспанії як кореспондент «Правди» й одночасно таємний політичний представник СРСР при республіканському уряді, газетні репортажі якого лягли в основу книжки «Іспанський щоденник» (1938 р.). У 1938 р. письменник був відізваний до Москви й заарештований за звинуваченням у шпигунстві, в лютому 1940 р. – розстріляний, а 1954 р. – реабілітований. Ім'я відомого земляка присвоєно одній із вулиць київської Борщагівки [9].

Наступними збройними конфліктами за участю Червоної армії стали зіткнення з японськими мілітаристами поблизу о. *Хасан* та на р. *Халхін-Гол*. Жертвами першого стали 960 воїнів, серед яких 110 осіб – родом з України [6, 15; 23, 68–82]. У Примор'ї залишилися могили двох киян: у с. Гродеково – 25-річного М.І. Гавера, а у братській могилі на полі бою – М.І. Панченка [3, 70, 77]. У ході конфлікту в районі Халхін-Гол загинуло 9 706 радянських воїнів, серед яких 625 осіб – українські призовники [6, 159; 3, 89–176]. Нині відомі імена 13 мешканців столиці, які полягли на території Монголії [3, 89–176]. Усі ці дані є неостаточними, адже питання належного обліку загиблих воїнів було болючим для Червоної армії задовго до початку Великої Вітчизняної війни. Командир 70-ї стрілецької дивізії комдив М.П. Кирпонос на нараді з питання підсумків війни з Фінляндією записав: «Штаби погано сповіщають родичів про вбитих рідних. Багато зниклих безвісти не враховані. Необхідно провести звіряння наявних бійців із списками вибулих на фронт. Значна кількість загиблих – невідомі. Необхідно створити комісію на чолі з політпрацівниками, яка б під час проведення поховання загиблих солдатів проводила упізнавання трупів загиблих» [10]. За відсутності належного загального обліку важко встановити кількість втрат певного регіону чи за національною належністю. Цифри приблизні, хоч від того їхня роль в аналізі подій, що стосуються звияги і жертвності киян, не зменшується.

За 105 днів (з 30 листопада 1939 р. до 12 березня 1940 р.) *радянсько-фінляндської війни* війська Червоної армії втратили 333 084 особи [6, 173]. З них убитими й померлими на етапах санітарної евакуації налічується 65 384 особи, зниклими безвісти – 19 610 осіб, яких поранено, контужено, ті, хто отримав опіки, – 185 584 бійці, обморожено 1 892 особи [6, 173]. Проте ці дані не відображають загальну картину військової та людської катастрофи на півночі. У Книгах Пам'яті зібрані відомості про 40 тисяч бійців лише з України, які полягли взимку 1939 – 1940 рр., з них 1 500 осіб – мешканці Київської області, 400 воїнів – уродженці м. Києва [5, 57; 5].

Більшість загиблих – призовники 1938 – 1939 рр. Майже 200 воїнів, мобілізованих Києво-Святошинським РВК у 1939 р., рахуються зниклими безвісти у Фінляндії в грудні того ж року [5].

Багато киян, які призивалися до лав Червоної армії Кагановицьким РВК м. Києва і потрапили до 194-го стрілецького полку 60-ї стрілецької дивізії 15-ї армії Північно-Західного фронту, стали учасниками невдалої операції з деблокування оточеної в районі Леметті 18-ї стрілецької дивізії, командир якої, комбриг Д.І. Мозгов, був арештований і розстріляний за катастрофічні наслідки тих подій. Серед загиблих – кияни М.І. Андрейченко, П.В. Андрейченко, С.М. Андрейченко, М.П. Антоненко та ще близько сотні імен. Події, що сталися біля с. Леметті, описав у своєму романі-хроніці карельський журналіст Анатолій Гордієнко: «Січень. Нижче 40. Техніку завести не можна. Продуктів немає. Фінські лижні групи оточили танкістів. Кондратьєв посилав шифрорадіограми у штаб корпусу з проханням повідомити, де та група, що йде на виручку. 40 днів в оточенні. Коней з'їли. Вантажів не поступало. Голод. Цинга. Смерть» [2]. Вище командування, щоб підбадьорити оточених, у лютому 1940 р. нагородило орденами Червоного Прапора командира бригади С.І. Кондратьєва й командира 18-ї стрілецької дивізії Г.Ф. Кондрашова. У ніч проти 28 лютого рештки бійців двох з'єднань дістали дозвіл на вихід з оточення, врятувалися лише 1 237 осіб (при штатній чисельності стрілецької дивізії близько 13 тис. осіб) [7]. Крім людських втрат, дивізія позбулася свого знамена. Комдив Г.Ф. Кондрашов був розстріляний 29 лютого 1940 р. на подвір'ї шпиталю, С.І. Кондратьєв покінчив життя самогубством.

Далеко від рідної землі в могилах покояться тіла воїнів-киян. Їх ховали у Фінляндії – у населених пунктах Уома, Леметті, на річці Уокса тощо. Так, 20-річний киянин Юрій Четвериков був мобілізований Сталінським РВК м. Києва у грудні 1939 р. Червоноармієць, баштовий стрілець 82-го окремого танкового батальйону 34-ї легкої танкової бригади 56-го стрілецького корпусу 8-ї армії. Загинув 9 лютого 1940 р. поблизу с. Уома. Довідку про смерть сина родина отримала лише у березні 1977 р., після багатьох років пошуку [8].

На жаль, у Книгах Пам'яті часто немає інформації про військові частини, у яких воювали й гинули наші земляки. Можна лише здогадуватися, що ними могли бути бійці 44-ї стрілецької дивізії, яка до відправки на фінський фронт дислокувалася в Україні. Більшість її воїнів родом із Житомирщини та Київщини. У грудні 1939 р. з'єднання прибуло у Фінляндію й відразу вступило в бій. У грудні 1939 – січні 1940 рр.

більша частина бійців дивізії загинула. Лише впродовж семи днів січня 1940 р. дивізія втратила 4 756 осіб [7]. 11 січня 1940 р. командир дивізії комбриг А.І. Виноградов був розстріляний перед строєм.

Частина з тих, хто був зарахований зниклим безвісти, опинилася в полоні. У Книгах Пам'яті значаться 25 киян, померлих у фінській неволі. На 13 із них у музеї зберігаються похоронки, зокрема на червоноармійців М.С. Аліпова, А.В.Зенченка, Б.К. Нементовича, П.О. Смирнова та ін.

Короткий огляд передвоєнних військових конфліктів і війн свідчить, що вони не минули киян. Названі не повні цифри втрат, не всі імена, але беззаперечним залишається високий ступінь жертвовності мешканців столиці України в подіях, які передували Великій Вітчизняній війні.

Джерела та література:

1. *Абросов С.В. В небе Испании. 1936 – 1939 гг. / С.В. Абросов. – М., 2003. – 438 с.*
2. *Гордиенко А. Гибель дивизии / А. Гордиенко. – Петрозаводск, 2004. – 264 с.*
3. *Загиблі на чужині: Книги Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем. – К., 2003. – 624 с.*
4. *Красные соколы. Лучшие летчики-асы России. 1914-1953 гг. // <http://airaces.narod.ru>.*
5. *Полягли в снігах Суомі: Книги Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем. – Т. 2. – К., 2004. – 968 с.*
6. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев (общ. ред.) – М., 2010. – 384 с.*
7. *Рабоче-Крестьянская Красная Армия // www.rkka.ru*
8. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – ВБЗ. – КВ-09296.*
9. *Там само. – КН-139766.*
10. *Там само. – КН-14587. – Л-768.*

© **Надежда СМОЛЯРЧУК**© **Владимир ЯХНОВСКИЙ**

**ВОИНЫ-КИЕВЛЯНЕ
В ВОЕННЫХ КОНФЛИКТАХ ПРИ УЧАСТИИ КРАСНОЙ АРМИИ
В 1936 – 1940 гг.**

Раскрывается героизм и жертвенность воинов – киевлян, погибших или пропавших безвести в вооруженных конфликтах 1936 – 1940 гг. во время военных действий в Испании, у о. Хасан и на р. Халхин-Гол, советско-финляндской войне.

Исследование проведено на основе источников Документального фонда по учету человеческих военных потерь Украины и материалов фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

Ключевые слова: киевляне, военные потери, Испания; советско-финляндская война, Хасан, Халхин-Гол.

© **Nadiya SMOLYARCHUK**© **Volodymyr YAHNIVSKY**

**KYIV'S WARRIORS
IN MILITARY CONFLICTS WITH THE PARTICIPATION OF THE RED ARMY
IN 1939-1940**

The main object of research is Kyiv residents – deceased and missing persons in armed conflicts of 1936 – 1940 of the twentieth century. The research was conducted on the basis of sources of Documentary Fund from the register of human military casualties in Ukraine and the materials from the collection of the Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945».

Even before the first of September 1939 which is considered the official date of the beginning of World War II, the Ukrainians together with the other peoples rose up to fight against the aggressors during the German-Italian intervention in Spain (1936 – 1939), the Japanese invasion in China (1937 – 1945) and in Mongolia (1939), Hungarian expansion in Transcarpathia (1939), the Soviet-Finnish War (1939 – 1940) and others. Courage and self-sacrificingness of Ukrainian participants of these military conflicts are a component of the treasury of exploits of Ukraine.

Information about losses of Ukrainians in armed conflicts especially the Kyiv residents is absent. Of course, the Kyiv residents cannot be separated from universal history Ukraine. It is indicated 50 Ukrainians who had perished in Spain according to the data of the Book of Memory

of Ukraine «Dead in a foreign land. Memory Book of Ukraine» K: 2003. A monument to Soviet volunteers who had died in Spain was opened in the town cemetery on the outskirts of Madrid on May 9th, 1989. There are 188 people in Record Card of military graves in this cemetery. Their names are listed on the monument. Under the numbers 130 and 160 there are Kyiv residents: lieutenants, pilots O.M. Sudarev and S.K. Yashyn. Both were killed in air combat. They were 24-year-old Olexander Sudarev (30.12.1937) and 22-year-old Semen Yashyn (05.12.1938). Both were awarded the Order of the Red Banner.

A considerable attention has been accented on participation of military pilots in these events and it has been mentioned the aviators of the 56th Fighter Aviation Brigade of the Kyiv Special Military District (KOVO) who had been sent to earth of Grenada and were killed there. They are not all were born in Kyiv but served in Kyiv Military District. Students who studied at the Kyiv educational institutions, people who have moved to Kyiv and worked in Kyiv enterprises, the servicemen, whose fate was linked with KOVO – all of them considered themselves as Kyiv residents and were proud of the fact that they increased the glory in labor and victory of the glorious city.

The tragic fate was not spared of Kiev youths who had to repel the attacks of the Japanese militarists at Lake Khasan and on the river Khalkhin Gol. During the armed conflict at Lake Khasan 25-year-old Kyiv residents – M.I. Haver and M.I. Panchenko were killed. During the fighting on the river Khalkhin Gol 13 Kyiv residents forever reposed in a foreign land.

More than 40 thousand Ukrainians by origin were killed in the Soviet-Finnish War. For today no one has calculated how many Kyiv residents had been killed in that war. The Book of Memory of Ukraine «Fallen in the Snows of Suomi» makes it possible to analyze the tragic martyrology of names. It turned out that in so called the Winter War 1500 residents of Kyiv region were killed, 400 of them were the natives of Kyiv. Most of Kyiv residents have been mobilized in 1938 – 1939. Not all of Kyiv residents are listed in the Book of Memory. According to the National Archives of Finland among the soldiers of the 34th Armored Brigade in February 1940 other natives of the city were killed: the Red Army soldiers I.I. Lobok, H.O. Hreben' and the military doctor S.I. Kadenko.

Some of those who have been disappeared found themselves in captivity. According to some reports 194 soldiers who were born in Kyiv and Kyiv region were killed in the Finnish captivity. 25 Kyiv residents are enrolled in the Book of Memory.

For the first time the incomplete casualty figures of Kyiv residents in armed conflict of 1938 – 1940's are called as well as of the names of natives of the Ukrainian capital who had forever remained in a strange land and had done their military duty to the last breath like a soldier, a defender, a fighter and Kyiv resident.

Keywords: Spain, the Soviet-Finnish War, the losses of Kyiv residents.